

- ⁸ Там же, спр. 51, арк. 16.
⁹ Там же, арк. 14.
²⁰ Там же, спр. 36, арк. 2.
²¹ Там же, спр. 52, арк. 12.
²² Там же, спр. 4, арк. 147.
²³ Там же, арк. 251.
²⁴ Д е н и к и н А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 137.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 7.
²⁶ Там же, ф. 21%, оп. 1, спр. 519, арк. 108.
²⁷ Там же.
²⁸ Там же, арк. 109.
²⁹ Киевская мысль. — 1918. — 29 апр.
³⁰ ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 519, арк. 109.
³¹ Ч е р н и н О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.; Пг., 1923. — С. 275.
³² ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 563, арк. 42.
³³ Deutsche — Russische politik 1917—1941. — Dusseldorf — Bonn, 1962. — S. 33.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 3.
³⁵ Там же, ф. 2196, оп. 1, спр. 1898, арк. 111.
³⁶ Там же, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 8.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же, арк. 9.
³⁹ Там же, арк. 13.

І. Б. ГИРИЧ (Київ)

Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)

Про місце археографії в житті та науковій діяльності М. С. Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження. Ми ж торкнемося лише деяких організаційних проблем, що вирішувалися ним під час роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ): проведення архівних експедицій, розробка практики копіювання, тематики археографічних пошуків, організація археографічної справи.

У налагодженні археографічної справи в НТШ у Львові М. Грушевському допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації. Йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тому числі з архівістами. Своїм учням-археографам він передавав як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Спадкоємність у діяльності Київської археографічної комісії й Археографічної комісії НТШ була характерна не лише для суто науково-археографічної сфери, а й для наслідування особистих зв'язків. Зокрема, В. Антонович познайомив М. Грушевського з колишнім громадівським діячем, а в 90-х роках XIX ст. працівником Архіву іноземних справ, визначним археографом і істориком церкви М. М. Оглоблиним. Останній у жовтні 1892 р. познайомив Михайла Сергійовича із співробітницею архіву Марією Шуйською, яка відтоді й до початку 30-х років XX ст. здійснювала копіювання документів як для самого М. Грушевського, так і для членів Львівської АК. З переїздом до Львова спілкування з М. М. Оглоблиним не припинилося².

Товариські зв'язки з О. Кониським і В. Антоновичем допомогли М. Грушевському отримати архівні копії з Варшавського головного архіву. Там у 90-х роках працював видатний археолог і спеціаліст з музейної справи М. Ф. Біляшівський. Він особисто й через інших архівістів скопіював

низку матеріалів з історії Барського староства, а згодом — матеріали люстрацій королівщин середини XVI ст. для перших томів «Жерел з історії України-Руси»³.

Особисте знайомство з І. Каманіним та О. Левицьким — працівниками Київського центрального архіву давніх актів — відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах. За порадами до М. Грушевського, як досвідченого дослідника, який знав не лише порядок роботи архівів Москви і С-Петербурга, а й ціни на найм помешкання, місця, де можна спинитися, тощо, зверталися О. Грушевський, М. Кордуба, І. Джиджора.

На початку своєї наукової кар'єри М. Грушевський міг сподіватися тільки на власні сили й особисті контакти з місцевими архівістами. 1894 року в записці до філологічного відділу НТШ він визначив тематичні й хронологічні межі першочергових археографічних видань, а також географію архівосховищ⁴.

Хронологічно Михайла Сергійовича цікавила передусім польсько-литовська доба (XV—XVI ст. до виникнення козаччини), серед джерел перше місце він надавав актам люстрацій й інвентарям Руського воєводства та Литовській метриці. Крім того, планувалося продовження костомарівської серії «Актив ЮЗР» та російських описів Лівобережної України 20—60-х років XVIII ст. Найбільше його цікавили Варшавський головний архів та Архів скарбу коронного, московські архіви Міністерства закордонних справ і юстиції та Рум'янцевський музей, львівські Бернардинський архів і наукова бібліотека Оссолінеум, а також архіви Києва, Харкова й Петербурга.

Практично до 1905 р. в археографічній комісії НТШ, створеній 15 січня 1896 р., працював лише М. Грушевський*. З 1895 до 1903 рр. ним було підготовлено чотири томи «Жерел.» з вищезгаданими люстраціями.

Навесні 1905 р. почався новий етап діяльності комісії. М. С. Грушевський залучив до роботи своїх учнів з Львівського університету. Деякі з них, зокрема С. Томашівський та М. Кордуба (останній, хоча й навчався у Відні, зі студентських років працював в установах М. Грушевського), вже скінчили або завершували університетське навчання.

Грушевський розробив план видання документальних матеріалів з історії української козаччини кінця XV—XVIII ст.⁵. Для виконання цього грандіозного завдання й було залучено І. Крип'якевича (формування козаччини — до 1640 р.), С. Томашівського, М. Кордубу (вся Хмельничина), В. Герасимчука (Руїна за 1657—1665 рр.), І Кривецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720—1740 рр.), Ф. Голічука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренець (Виговщина), В. Липинського (1676—1709 рр.), М. Залізняка (часи І. Мазепи), О. Грушевського (Гетьманщина XVII—XVIII ст.), Ф. Колесу (часи П. Орлика), А. Єнзена (мазепинська еміграція), М. Василенка (Гетьманщина XVIII ст.), В. Модзалевського (щоденник Маркевича), І. Шпитківського (Коліїщина).

Крім вищезгаданих архівів, до кола досліджень археографічних експедицій увійшли краківські збірки (бібліотеки Чарторийських, університетська та академічна), варшавські (ординарії Красінських, бібліотека Замойських), київська збірка Лазаревського, Чернігівський архів, архіви Стокгольма, Відня, С.-Петербурга (Публічна бібліотека, архів сенату й генерального штабу), саксонські архіви.

Для здійснення такого великого задуму М. Грушевському були потрібні великі кошти. Львівська АК не мала постійних урядових субсидій на видання археографічних праць, відрядження археографів тощо. Голові Львівської АК доводилося використовувати кошти НТШ, які не були призначені спеціально на археографію.

Не менш складним, часто-густо скрутним було матеріальне становище майбутніх археографів — учнів М. С. Грушевського. Виконуючи його замовлення на виявлення й копіювання першоджерел, вони одночасно здобували можливість дещо поліпшити своє фінансове становище. Михайло Сергійович твердо обстоював принцип обов'язкової оплати науково-літературної праці. Це мало заохочувати до участі в численних виданнях

НТШ як старших, так і, головне, молодих науковців. Якщо в «Киевской старине» перших років стало традицією не брати гонорари (робота в журналі сприймалася українською елітою як патріотичний обов'язок), то в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» («ЗНТШ»), «Літературно-науковому віснику» («ЛНВ») та спеціальних збірниках М. Грушевський обов'язково сплачував гонорар. Він замовляв бібліографічні огляди праць європейських істориків для «ЗНТШ» (більш як 5 років їх виконував М. Кордуба за 310 зл. на рік плюс 20—25 зл. за друкований аркуш огляду⁶), рецензування як історичних часописів, так і журнальних публікацій окремих авторів, переклади наукових робіт, художніх творів тощо.

Не була винятком й археографічна робота. У згаданій вище записці 1894 р. М. Грушевський подає приблизний річний кошторис АК. Бюджет ним визначено в 3,5—4 тис зл. (з них 500—600 зл. — на видання кожного тому, 600 зл. — на гонорар, 250—300 зл. — копіювання, 150—200 зл. — укладення покажчика і коректуру, 1800—2300 зл. — на відрядження й адміністративні видатки).

Про розміри грошових витрат АК на одного археографа дає уявлення фінансовий звіт І. Крип'якевича про роботу в краківських архівах за січень — червень 1906 р. За п'ять місяців йому було сплачено 454 кор. (за перші три місяці разом 300 кор. і за кожний наступний відповідно 56, 34 і 70 кор.). З них пішло на: 1) залізничні квитки — 22 кор. (за 4 квитки по 4,6 кор.); 2) добові за перебування в Кракові — 260 кор. (52 дні по 5 кор. денно); 3) на копіювання — близько 149 кор. (78 аркушів по 1,8 та 1,5 кор. за 5 аркушів); 4) поштові витрати — 2,4 кор. (відправка рукопису), залишилося 20,66 кор. На наступну його археографічну подорож у жовтні — листопаді 1906 р. було витрачено 370 кор.⁷

Сума добових у межах Австро-Угорської імперії була, мабуть, однакова. Так, В. Герасимчук 5 травня 1906 р. у своєму фінансовому звіті про десятиденне перебування в краківських архівах (з 9 по 19 березня) ставить 50 кор. Разом з тим за 51-денне перебування в межах Російської імперії, у Варшаві, суму добових він просить визначати самого професора⁸.

Іноді М. Грушевський позичав досить великі суми грошей співробітникам з умовою повернення за рік — другий. Як правило, видавалося близько 300 кор. Так, В. Герасимчук у лютому 1904 р. одержав 350 кор. із зобов'язанням повернути борг протягом двох років⁹.

Кілька разів звертався за допомогою до М. Грушевського Микола Стадник. У квітні 1905 р., будучи студентом Віденського університету, він просив позичити 200 кор.¹ У липні 1906 р., навчаючись у Краківському університеті і копіюючи Гадяцький трактат для АК, він просив ще, очевидно, не повернувши старого боргу¹¹. У червні 1909 р., надсилаючи готову працю про угоду 1658 р. М. Стадник благав додатково 200 кор. і зобов'язувався за це допомогти у копіюванні В. Герасимчукові¹². У грудні 1909 р. він попросив ще 600 кор., бо складав іспити в університеті¹³. Треба думати, що М. Стадник повернув не увесь борг, бо пізніше М. Грушевський зауважував, що він не має морального права просити гроші. Стадник болісно сприйняв це дорікання. Водночас він писав, що дуже добре усвідомлює, чим він завдячує професорові¹⁴.

М. Стадник працював для АК довго (з 1906 по 1909 рр.), але все ж таки завершив роботу: скопіював текст, потім виправляв його, вичитував, готував коректуру. Друком його праця з'явилася тільки наприкінці 1910 — на початку 1911 р. М. Грушевський примушував його працювати швидше, зацікавлював дослідницькими перспективами, сам витрачав багато часу на редагування тексту. Необхідно додати, що за виконану роботу М. Стадникові було виплачено авансом ще в грудні 1909 р. частину гонорару (60 кор.)¹⁵.

Виплачувався гонорар і за підготовку до друку документальних матеріалів. За свій XII том «Жерел...», що був надрукований на початку червня¹⁶, М. Кордуба отримав гроші «ратами» (частинами). За правилами АК НТШ, вартість одного аркуша становила 16 кор. М. Кордуба добивався підвищення оплати, обгрунтовуючи це тим, що йому доводилося копіювати

матеріали з шести мов (української, латинської, німецької, італійської, французької, польської) і часто витратити власні кошти, а, головне, 9/10 актів він подав у скороченні, переоповідаючи зміст документа. Тобто, йшлося про економне копіювання, що зменшило обсяг тому принаймні шестеро¹⁷. До лютого 1912 р. звичайний тариф було підвищено, і він одержав 100 і 200 кор., а в березні 1912 р. — ще 300 кор. Але до травня того року повного гонорару Кордуба так і не одержав. Виплати здійснювалися через секретаріат НТШ, і чернівецький професор просив М. Грушевського особисто простежити за цією справою¹⁸. Очевидно, гроші до середини 1912 р. М. Кордуба одержав, бо більше в листах про них не згадував".

Брав гонорар за свою роботу і В. Модзалевський. За скопіювання щоденника Я. Маркевича він одержав від М. Грушевського 360 руб. (а сподівався — 600 руб.)²⁰.

Михайло Сергійович часто використовував українську парламентську репрезентацію для «вибивання» субсидій від цісарсько-королівського уряду. Іноді вдавалося одержати іменні стипендії. Саме як іменний стипендіат, в архівах працював і М. Кордуба²¹. С. Томашівський, працюючи в 1907 р. в архівах Варшави, Відня, Будапешта, використав грошову допомогу з фонду освіти університетських доцентів, а 1910 року кошти для його відрядження в Рим за ініціативою НТШ виділило Міністерство освіти²².

Археографічну комісію НТШ складали не археографи в теперішньому розумінні цього слова. Це були, як правило, люди із закінченою університетською освітою, з науковою кваліфікацією. Копіювання першоджерел для більшості з них не було основним заняттям. Крім писання наукових праць, вони, як і їхній керівник, займалися громадською, політичною і літературною роботою.

Найбільше в археографічній царині попрацювали ті, для кого копіювання й видання архівних джерел «перегукувалося» з власним науковим зацікавленням. Саме вони, як правило, співпрацювали з АК. У І. Крип'якевича, найретельнішого й, можливо, найоперативнішого з усіх членів АК НТШ, «археографічний етап» в житті склався найбільш логічно. Захистивши докторську дисертацію, він першим (1908 р.) підготував свій том «Жерел...» — «Матеріали з історії української козаччини». Основну роботу по виявленню й копіюванню документів виконав у 1905—1907 рр. Наприкінці 1910 р. І. Крип'якевич здійснив археографічну експедицію до Варшави²³. Решту часу він віддавав власним науковим студіям, активно займався літературною діяльністю, а гроші на життя заробляв учителюванням в українських гімназіях.

М. Кордуба до практичної археографії прийшов, уже маючи досвід викладання в Чернівецькій гімназії й університеті, роботи оглядача європейської історичної літератури в «Записках», надрукувавши багато рецензій, дрібних розвідок і серйозних досліджень не тільки в українських, а й у німецьких та польських часописах. Готуючись до публічного захисту дисертації з 1906 по 1911 р. і майже не займаючись іншими темами, М. Кордуба багато працював в архівах за планом і завданням АК.

Степан Томашівський, котрий почав працювати в АК НТШ майже від її заснування²⁴, у 1898 та 1901 рр. підготував четвертий і п'ятий томи «Жерел...» з галицькими актами. Закінчивши університет, він змушений був працювати в Бережанській гімназії і на кілька років (1902—1906) перервати археографічну працю. Із заплануванням козацької серії «Жерел...» С. Томашівський знову розпочав активне збирання матеріалів, працюючи в архівах Кракова, Відня, Рима. 1906 року він влаштувався на посаду викладача до Львівської гімназії. Більшу частину 1907 р. С. Томашівський займався попереднім виявленням джерел. У березні він знайшов у Кракові «купу матеріалу»²⁵ з історії козаччини, а вже в травні 1907 р. писав М. Грушевському, що зібраного матеріалу йому вистачить «на кілька поважних праць» і впорядкуванням його він займеться в Бережанах²⁶. Очевидно, це були переважно літературні матеріали з історії козаччини, які він запропонував до видання на засіданні АК НТШ 1910 р. і котрі були надруковані у 8 т. «Жерел...» в 1913 р.²⁷

За 15 років С. Томашівським було підготовлено до друку чотири томи «Жерел з історії України-Руси». Останній том у серії «Жерел...» (т. 16) з'явився тільки 1924 року, хоч заявлений був у 1912 р., а готовий до друку — напередодні першої світової війни²⁸. Збирання документів з історії Хмельниччини у Ватиканському архіві (остаточний варіант назви: «Донесення римських нунціїв про Україну (1648—1657 pp.)») тривало у 1909—1910 рр. Активну археографічну працю С. Томашівський сполучав з надзвичайно продуктивною науковою діяльністю. До 1910 р. ним у виданнях НТШ надруковано понад 30 студій монографічного характеру, не враховуючи кількох сот рецензій, оглядів, бібліографічних нотаток. Не менш активною була й громадсько-політична діяльність галицького історика. Він завідував канцелярією НТШ, працював у правлінні та історико-філологічній секції НТШ, видавничому відділі львівської «Просвіти», національно-демократичній партії тощо. 1911 року він публічно захистив аблітаційну працю і став доцентом австрійської історії у Львівському університеті.

В АК НТШ С. Томашівський за активністю поступався лише своєму вчителеві. Тривалий час він обіймав посаду секретаря АК і пропонував, крім виданих томів, здійснити ще серію інших публікацій. 1900 року він мав вести переговори з керівництвом Ставропігійного інституту щодо пропозиції перебрати видання пам'яток Львівської Ставропігії, в 1901 — висунув план опублікування «Historia Carpatho-Ruthenorum» М. Лучкая, а в 1910 р. — мемуарів Радзивілла³⁰. З появою «козацького» проекту С. Томашівський бачив себе провідним його виконавцем, що мав не лише особисто вести відповідні томи «Жерел...», а й керувати іншими археографами. Та довіра Михайла Сергійовича до свого учня після 1907 р. значно зменшилася, і Томашівському довелося зосередитися на виконанні особистих планів.

І. Кревецький, І. Джиджора, І. Крип'якевич, В. Герасимчук (якоюсь мірою і М. Кордуба) належали до нового покоління археографів, які приєдналися до АК після 1905 р. І. Кревецький, якщо не брати до уваги документи, використані в його дослідженнях з історії Галичини XIX ст., працював для АК за планом М. Грушевського лише один рік, з кінця 1905 по кінець 1906 р. Більшу частину цього часу він копіював документи доби гетьмана Дорошенка в архівах Кракова. Але вже з 1907 р. М. Грушевський використовував літературно-редакторські здібності І. Кревецького, як і І. Джиджори, для налагодження роботи київської редакції «ЛНВ». До практичної археографії І. Кревецький більше не повертався. З 1908 р. він служив в австрійському війську, з 1909 р. на запрошення голови НТШ працював на посаді бібліотекаря товариства.

І. Джиджора також залучався М. Грушевським, здебільшого епізодично, до археографічної експедиційної праці. У серпні — вересні 1905 р. він здійснив першу поїздку до харківського та московських архівів³¹, 1907 року — працював у Києві, в «Літературно-науковому віснику». 1908 рік застав Івана Миколайовича в археографічному відрядженні, цього разу вже тривалому. Від провесни й до кінця осені він студював архіви Харківського університету, московські архіви й бібліотеки. 1909 рік І. Джиджора провів у Львові, працюючи над виданнями НТШ, а наступний, 1910-й, — знову в археографічній експедиції у Львові, Харкові, Москві. З 1911 р. І. Джиджора вже остаточно залишає «виїзну» археографію, включаючись у роботу бібліотеки НТШ та Видавничої спілки, працює в секції і відділі НТШ. Все далі відходили від роботи в НТШ В. Гнатюк, І. Франко та С. Томашівський, а І. Джиджора ставав правою рукою М. Грушевського, духовно найближчою йому особою.

Найдовше працював для АК, мабуть, В. Герасимчук, шкода лише, що його працю не було створено відповідного тому «Жерел...». Людина сумлінна, він ще до складення докторату, опинившись у війську (де провів майже весь 1905 р.), просив свого вчителя в липні, за кілька місяців до звільнення, скласти для нього «програму» подальших дій³², маючи на увазі, очевидно, археографічну працю. І з перших днів цивільного життя, з листопада 1905 р., В. Герасимчук поринув у експедиційні пошуки й

копіювання документів з історії Козаччини. З невеликою перервою на різдвяні свята він працював у краківських архівах до середини травня 1906 р. У червні В. Герасимчук влаштувався на посаду викладача гімназії у Станіславі. В листопаді 1907 р. близько місяця він працював у львівському Оссолінеумі, а з середини грудня — більше тижня збирав нові документи про І. Виговського в бібліотеці Чарторійських у Кракові. В січні 1908 р. В. Герасимчук знову відвідав Оссолінеум, а в травні того ж року працював в архівах С.-Петербурга. Перехід до Львівської жіночої гімназії у 1911—1912 рр. дав йому можливість опрацювати зібраний в архівах матеріал для «Жерел...». Багато часу пішло на підготовку й написання великої роботи про Чуднівську кампанію та кількох статей про Гадяцький трактат і Виговщину, а вже готовий до друку том «Жерел...» так і не було видано.

Отже, І. Крип'якевич, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Кревецький, І. Джиджора, В. Герасимчук складають групу вчених, які працювали для АК НТШ більш-менш систематично.

До іншої групи слід віднести дослідників, які співпрацювали з товариством нерегулярно, час від часу. Серед них — М. К. Залізняк, який так і не став дипломованим істориком, не зміг завершити навчання у Львівському університеті, бо, як політичний емігрант з України та ще й до того учасник студентських заворушень, змушений був залишити Львів і Галичину. В сучасному розумінні, він був скоріше політологом і літератором. М. Грушевський матеріально підтримував Миколу Кіндратовича, влаштував працювати при музеї НТШ, замовляв йому рецензії для «Записок...» та «ЛНВ». З 1909 р. його було залучено до копіювання документів козацьких часів. Наприкінці літа 1909 р. М. Залізняк їздив до Москви, щоб попрацювати в архівах³³.

Кілька науковців працювали для Львівської АК, паралельно виконуючи власні програми. А. Єнзен, пишучи про еміграцію сподвижників Мазепи в Швеції, копіював відповідні документи зі шведських архівів. В. Липинський, який досліджував історію шляхетської верстви України, був залучений М. Грушевським до співпраці з АК.

За порадою М. П. Василенка, М. Грушевський запропонував В. Л. Модзалевському продовжити видання діаріуша Я. Маркевича — цінного джерела з історії України XVIII ст.³⁴ Крім того, Вадим Львович працював над своїм знаменитим «Родословником». Обидва не були цілком задоволеними від співробітництва. М. Грушевський скаржився Василенкові на велику кількість невчитаних місць у скопійованих матеріалах. Микола Прокопович, виправдовуючи Модзалевського, писав, що лише донька О. Лазаревського могла розбирати надзвичайно поганий почерк Я. Маркевича. А В. Модзалевського не задовольнила оплата швидко ним виконаної «касторжної» археографічної праці³⁵.

О. Грушевський, хоч і подав ще в грудні 1908 р. план видання актів з історії Гетьманщини³⁶, до 1914 р. писав переважно невеликі за розміром розвідки з історії середньовічного господарства України та на історично-літературні й громадсько-культурні теми, так і не здійснивши свого великого задуму*.

Ужинок з археографічної ділянки в кожного із згаданих істориків різний, що залежало переважно від їх особистих якостей, від здатності зосередитися на архівній праці і певною мірою від наявності сили волі, необхідної для завершення справи. Не випадково найбільше українській археографії прислужилися саме визначні історики. Так, С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич виконали левову частку планів Львівської АК, а В. Герасимчукові, І. Джиджорі, Ф. Голійчукові, І. Шпитківському вдалося лише опублікувати в «Записках...» окремі документи, так і не підготувавши власних томів «Жерел...».

М. Грушевський знав можливості кожного з своїх учнів і, вимагаючи сумлінного виконання завдань, все ж вибачав незроблене. Праця І. Джиджори як експедиційного археографа не задовольняла Михайла Сергійовича. Виправдовуючись за недостатню продуктивність своєї роботи, Іван Миколайович нарікав на фрагментарність Харківського архіву й необхідність че-

рез це сидіти рік або й більше, щоб хоч «щось суцільного дати»³⁷. Проте, незважаючи на певні «лінощі» Джиджори, М. Грушевський після С. Томашівського саме його поставив секретарем АК НТШ. З 1907 р. його можна вважати найнадійнішою особою серед оточення Михайла Сергійовича у Львові.

Ще одна цікава деталь, яка характеризує роботу археографів М. Грушевського. Під час експедиційної праці в архівах Польщі, Росії, Австрії практично кожний з них провадив певну громадсько-політичну роботу, вивчав стан українських громад, їх вплив на суспільне життя регіону.

І. Джиджора спостерігав за життям української Харківської громади, зустрічався з її провідними діячами: Д. Багалієм, М. Міхновським, В. Барвінським, а також при нагоді досліджував побут селян Слобожанщини. Український Харків подобався йому більше, ніж Київ, бо там не було такого урядового тиску та впливу великодержавно-монархічних сил, як у столиці.

В. Герасимчук відвідував (1906 р.) збори Краківської української громади (досить численної — на зборах бувало не менше 50 чоловік), відзначав її активних діячів. Він, можливо, одним з перших звернув увагу М. Грушевського на молодого В. Липинського — ідеолога українського Кракова.

І. Крип'якевич подібну роботу в 1909 р. проводив у Варшаві. Вивчаючи настрої Варшавської української громади, він вирізняв старших громадян (переважно чиновництво) і молодших. Перші залишалися малоросами за свідомістю, серед других уже було чимало свідомих українців, готових до наукової праці. Іван Петрович називав прізвища Томасевича — юриста, який бажав працювати над договірними статтями Б. Хмельницького й проблемами українського звичаєвого права, та історика Гінковського, який брався студіювати «Синопис»³⁸. Інші учні М. Грушевського виконували аналогічну роботу в Петербурзі, Москві та Відні.

Чи справді історики-археографи АК НТШ працювали лише в руслі інтересів М. Грушевського, постачаючи йому необхідні актові матеріали для «Історії України-Руси»? Це питання при всій очевидності позитивної відповіді вимагає зваженого підходу.

Михайло Сергійович у виборі тем для своїх студентів часто обирав той період української історії, над яким у даний момент сам працював або збирався працювати, передусім при написанні відповідних томів «Історії України-Руси». Тоді студентські публікації, дослідження й документи, використані в них, ставали тією «мозаїкою», з якої видатний історик творив свою величну працю.

І все ж навряд чи існувала пряма залежність (інтерес вчителя й учня), бо учні М. Грушевського опрацьовували не лише перший період історії козаччини, до якого на початку ХХ ст. приступав Михайло Сергійович, а й часи Руїни, мазепинський період, Гетьманщину ХVІІІ ст., національне відродження ХІХ ст.

1905 року друкувався передостанній, п'ятий том литовсько-польського серіалу «Історії України-Руси» М. Грушевського. З сьомого тому мала починатися історія Козаччини, для якої необхідна була нова джерельна база і великий штат співробітників-археографів. У 1906—1908 рр., після оприлюднення М. Грушевським плану видань корпусу документів з історії української козаччини, головний масив матеріалу було здебільшого зібрано.

Що ж було виявлено археографами АК НТШ, яким проблемам приділялася головна увага? Питання це цікавить нас з кількох причин. По-перше, для засвідчення пріоритету львівських археографів у виявленні важливих документів, до того невідомих історичній науці*, передусім в архівах сучасної Польщі. По-друге, невикористані в публікації «Жерел...» матеріали, згадки про які розкидані по численних листах, мають важливе значення як для джерелознавства, так і для історіографії в цілому, бо спрямовують пошук сучасних археографів.

І. Крип'якевич, працюючи з січня 1906 р. в Ягеллонській бібліотеці Краківського університету, віднайшов матеріали 1622—1627 рр., у тому числі кілька листів гетьмана М. Дорошенка³⁹. В листопаді 1910 р. він повідомив

М. Грушевського про виявлені у варшавській бібліотеці Замоїських документи про королівську платню козакам («жолд») за 1640—1645 рр. Найцікавішим документом бібліотеки Іван Петрович визначив збірку актів під № 1807, так званий кодекс Т. Корзона, який кількома роками раніше виявив В. Герасимчук. У ньому зібрано документи з 1580 р. до кінця XVIII ст. І. Крип'якевич передав зміст кодексу М. Грушевському, підкресливши необхідність повного його копіювання⁴⁰.

І. Крип'якевич уважно дослідив українську всіх відомих варшавських бібліотек (Красінських, Замоїських, Пшездецьких, університетської) й підготував списки виявлених там джерел⁴¹.

В. Герасимчук, хоча й не зробив свого кілька разів планованого тому «Жерел...», але виконав важливу «розвідувальну» працю. Він першим із співробітників Грушевського дослідив архіви Кракова та Варшави і доповідав Михайлові Сергійовичу про найцікавіші серед них матеріали з історії України. Сам він спеціально вивчав лише часи Виговщини.

Наприкінці листопада 1905 р. В. Герасимчук у збірках бібліотек Краківської Академії наук і музею Чарторийських знайшов рескрипти українських гетьманів і запорозьких урядів 1596—1723 рр. (№ 269); універсали та інші документи Богдана та Юрія Хмельницьких, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського (№ 270); гетьманську кореспонденцію 1619—1761 рр., переважно І. Скоропадського та Б. Хмельницького (№ 273, 276, 277, 279, 1017); документи з історії української церкви 1614—1767 рр. (№ 267, 263 та ін.). Він відзначав, що М. Костомаров, пишучи про Б. Хмельницького, про ці документи не знав. Для власного опрацювання В. Герасимчук залишив кодекси Гадяцького трактату (№ 386, 387, 401) та Андрусівської угоди 1667 р. (№ 2106—2110)⁴².

У березні 1906 р. у варшавській бібліотеці Красінських В. Герасимчук скопіював п'ять списків літописів козацької доби XVII—XVIII ст., які, хоч і не мали оригінального фактажу, нестандартно висвітлювали деякі періоди історії України-Руси — від її занепаду до козацьких воєн. Характеризуючи документальну збірку бібліотеки Красінських передусім як копіювану, в якій мало оригінальних актів, він повідомляв, що знайшов у ній фрагменти Волинського статуту (XVI ст.) в редакції, книгу прав малоросійських XVIII ст. (укладачі М. Ханенко, П. Апостол, Никифор, П. Ляскевич і Закравецький). У бібліотеці Красінських В. Герасимчук склав каталог опрацьованих збірок. Працюючи з допомогою К. Пуласького із невпорядкованою частиною рукописної збірки, він в першу чергу переглянув документи канцелярії короля Яна-Казимира, німецький і дипломатичний відділи, знайшов багато матеріалу часів Яна-Казимира і Виговського (чимало листів комісара Беньовського щодо Гадяцької угоди), Петра Дорошенка та Івана Самойловича, а найбільше — доби Карла XII та Мазепи, а також кілька цікавих діаріюшів періоду до Хмельниччини і біографію Петра Могили, написану за його життя.

У бібліотеці Замоїських Герасимчук виявив вищезгаданий кодекс Т. Корзона, в котрому XVI ст. стосувалися універсали отамана Федора Польоуса до старосте (1578 р.), листи гетьмана Байбузи до Канівського підстарости, Андрія Шляхти, поручика козацького Івана Оришовського, акти про бунт Наливайка, лист Радзивілла до Лободи (25 січня 15% р.), лист гетьмана запорозького Ігната Василевського та ін.

У грудні 1907 р. В. Герасимчук дослідив у краківській бібліотеці Чарторийських новознайдене листування І. Виговського зі своїм швагром, князем Горайном Четвертинським і волинською шляхтою 1657—1667 рр⁴⁵. На жаль, листи збереглися в пізніших копіях.

Про обсяг діяльності АК НТШ і археографічні втрати 1918—1970 рр. свідчить археографічна робота І. Кревецького. Він відібрав для копіювання в архіві Чарторийських (невідомо, чи вдалося це все зробити) матеріали Андрусівського договору — 2000 сторінок великого формату⁴⁶ і два томи документів до історії української церкви та Коліївщини, кілька з цих останніх було вже скопійовано І. Кревецьким. Але найголовнішим його завданням залишалося виявлення всього, що стосується доби Петра Дорошен-

ка⁴⁷, саме на це його орієнтував М. Грушевський. Судячи з реляцій І. Кревецького, вже в грудні 1905 р. він зробив основні розвідки по цій темі в архівах краківських бібліотек Чарторийських, Академії наук та Ягеллонської бібліотеці⁴⁸.

Поза своєю основною темою І. Кревецький у лютому—березні 1906 р. виявив і скопіював універсал Ганни Хмельницької й зробив максимально точну копію її печатки⁴⁹.

Беручи до уваги, що І. Кревецький спеціалізувався на історії Галичини XIX ст. (передусім, на політичній історії українського національно-визвольного руху доби «весни народів» 1848 р.), можна припустити, що його археографічне зацікавлення кінцем періоду Руїни пояснюється замовленням М. Грушевського. Разом з В. Герасимчуком і Д. Коренцем, який теж брав участь у копіюванні краківських документів доби Виговщини, вони мали, на думку Михайла Сергійовича, заповнити джерельну лакуну від часу І. Виговського до початку періоду і Самойловича (В. Герасимчук копіював ще й багато листів Павла Тетері). Цій групі археографів сприяли М. Стадник та В. Липинський. Останній, вірогідно, за завданням голови АК, мав археографічно опрацювати документи доби гетьманування І. Самойловича, захопивши ще й добу І. Мазепи, а також дослідити діяльність М. Залізняка. Принаймні такі хронологічні межі (1676—1709 pp.) було визначено у планах Львівської АК⁵⁰.

Передували цій групі археографічних знахідок матеріали, виявлені й проаналізовані І. Крип'якевичем та С. Томашівським. М. Грушевський почав синтезувати їх для своєї «Історії ...» одразу ж, очевидно, ще на стадії підготовки «Жерел...». А далі наступила черга досліджень М Кордуби, який опрацьовував різні питання Хмельниччини (передусім зовнішньополітичні відносини та резонанс, який викликали в Європі визвольна війна і народження нової держави). Цьому періоду було присвячено восьмий том «Історії України-Руси» М. Грушевського.

М. Кордуба в листопаді 1906 р. працював у Віденському штатсархіві, де його увагу привернули дві, пов'язані між собою теми: посольство від Фердинанда III до Б. Хмельницького та посередництво Австрії в розв'язанні конфлікту між Польщею й Семигородом (1657 р.). Судячи з того, що М. Кордуба обрав для дослідження 1657 р., можна припустити, що від М. С. Грушевського він мав завдання опрацювати тільки добу гетьманування Б. Хмельницького (1648—1657 pp.). Опісля він працював у військовому архіві (Krigsarchiv)⁵¹.

З травня 1907 р. М. Кордуба почав опрацьовувати іншу тему й збирати матеріал для дослідження про Ракоція, яке хотів публічно захищати. Наслідком австрійського посередництва у справі замирення Польщі й Ракоція були австрійсько-українські переговори з метою заручитися підтримкою Б. Хмельницького, Статтю про цю подію М. Кордуба підготував для «Записок...»⁵². Документальні матеріали він опублікував у 12-му томі «Жерел...». Для дослідження цього питання М. Кордуба їздив до Москви, оскільки там, в архіві Російського міністерства закордонних справ, зберігався потрібний йому польський дипломатичний архів.

Наприкінці 1909 р. М. Кордуба завершив вступну розвідку до «Жерел...» — «Боротьба за польський стіл по смерті Володислава IV» — і близько 330 позицій скопійованих документів (майже 280 с друку)⁵⁴. У серпні—вересні 1910 р. почалося складання матеріалів у друкарні НТШ. Просувалося воно повільно, і лише в лютому 1912 р. М. Кордуба очікував авторський примірник своєї книги⁵⁵.

На дослідження післямазепинської доби спрямовувалася діяльність Ф. Голійчука та І. Джиджори. Перший мав опрацьовувати орликіану, другий — зосередитися передусім на добі Д. Апостола і Першої Малоросійської колегії.

Джиджора у квітні—липні 1908 р. вивчав у Москві в архіві Міністерства юстиції збірку матеріалів про відновлення гетьманства та документи з історії жидівської торгівлі (включно по 1729 р.), а також збірку універсалів гетьманів у справі індукти⁵⁶. Найбільше часу забрав пошук до-

кументів до біографії Д. Апостола. Саме ця тема спочатку розглядалася як дисертаційна робота І. Джиджори. Багато було знайдено матеріалу про батька гетьмана — Павла Апостола. Збірка донесень Д. Апостола налічувала 326 карток. Принагідно І. Джиджора працював у Рум'янцевському музеї і архіві Міністерства закордонних справ із стовпцями Білгородського приказу⁵⁷.

Під час тривалої експедиції 1910 р. І. Джиджора в тих самих архівах уже опрацював тему економічних відносин в Україні за гетьманування Д. Апостола. Багато виписок у зв'язку з цим він зробив з діаріуша генеральної канцелярії 1732—1733 рр. (Харків). Іван Миколайович вважав за необхідне повне видання цього діаріуша разом з подібним із збірки Лазаревського в Києві⁵⁸. Але коли дійшло до копіювання журналу Генеральної канцелярії і М. Грушевський запитував про вартісність цих джерел, І. Джиджора відповів ухильно: мовляв, хоч він і використав цей журнал для своєї роботи, але для видання він не цілком придатний. У Москві І. Джиджора планував для видання Львівською АК донесення Д. Апостола московському уряду⁵⁹.

3 травня 1910 р. одночасно з роботою в харківському та московських архівах І. Джиджора працював над статтею про жидівську торгівлю на початку XVIII ст. М. Грушевський радив своєму учневі подивитися ширше на проблему, вивчити цю торгівлю в контексті економічної політики Петра I, спрямованої на придушення української торгівлі. У жовтні 1910 р. в листі до свого керівника Іван Миколайович так формулює головний висновок праці: результатом заборони вивозити «безпосередньо за границю цілий ряд продуктів, зміни торговельних шляхів, піддання торгівлі під російську тарифу і т. д. ... було підорвання торгівлі й енергії українських купців і т. д., а се звабило сюди жидів»⁶⁰. В остаточному варіанті вийшла праця «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.»⁶¹, ідейну концепцію якої розробляв і науковий керівник І. Джиджори — М. Грушевський.

Думається, не випадково початковою датою висвітлюваного періоду вибрано саме 1710 р. — початок післямазепинської доби, а завершальною — ліквідація гетьманства. Кожний з учнів М. Грушевського мав замкнути якийсь логічний історичний відрізок часу. Але не все сталося так, як гадалося. Неопрацьованими лишилися періоди П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи. Не зміг чи не встиг Михайло Сергійович підшукати відповідні кандидатури для археографічного опрацювання цих періодів. Та й на невеличке, як бачимо, коло згаданих археографів припадало багато іншої роботи.

Чи можна стверджувати, що М. Грушевський нав'язував своїм учням теми археографічних і наукових досліджень? Гадаємо, що ні. Є всі підстави засвідчувати високий науковий і морально-етичний авторитет учителя, який, роблячи своєю «Історією...» й громадську справу, надихав на жертвону працю своїх учнів. Вони обирали саме ті теми, які необхідні були в той час для розвитку української історіографії. Хіба хто зможе заперечити авторитет І. Крип'якевича, С. Томашівського чи М. Кордуби в козацькій тематиці? На вибір теми археографічних досліджень цих вчених, безумовно, вплинув М. Грушевський. Крім того, ми бачимо, що розроблялася й «далека» від зацікавлень М. Грушевського історія XVIII ст. — економічна політика післягетьманського часу, Коліївщина (І. Шпитківський), побутова історія гетьманської шляхти (В. Модзалевський) тощо. Тобто, М. Грушевський завжди вважав на особисті нахили істориків, і дуже часто вони збігалися з темою їхніх археографічних досліджень.

Цікаво, що археографи М. Грушевського далеко не завжди власноручно робили копії, часто вони користувалися, за відповідну плату, послугами штатних архівістів. На це бюджетом АК НТШ постійно призначалися незначні кошти. Така практика тоді мала місце по всіх наукових центрах як у Росії, так і в Австро-Угорщині й Німеччині. Як уже зазначалося, М. Грушевський ще з 1892 р. звертався в Москві за допомогою до знайомої архівістки М. М. Шуйської. Теми та всі умови виконання замовлень вони

вирішували в листах⁶². У лівій стовпчик сторінки листа М. Грушевський записував непрочитані та сумнівні моменти в скопійованих ним або його археографами документах, а Марія Миколаївна у правому стовпчику на ці питання відповідала. Таку практику, очевидно, використовували й учні М. Грушевського. Марія Шуйська 1908 року допомагала, зокрема, І. Джиджорі в копіюванні матеріалів про жидівську торгівлю за 1727—1736 рр.⁶³.

Львівська АК у кожному архіві мала доволі розгалужену мережу копіювачів. У Санкт-Петербурзі це були студенти-історики університету. У 1909—1911 рр. для М. Грушевського копіювали К. Баранський, О. С. Дзев'ялтовський-Гінтовт (учень відомого дослідника Литовської метрики С. Пташицького) та В. В. Міяківський — майбутній директор Київського центрального історичного архіву⁶⁴. М. Терлецький спеціально працював над копіюванням документів князів Острозьких, розкиданих по петербурзьких архівосховищах⁶⁵.

У Варшавському архіві давніх актів, крім уже згаданого М. Ф. Біляшівського, у 1894—1899 рр. копіювали документи помічник архіваріуса К. Бадовський⁶⁶ та архівісти цього архіву А. Володарський і А. Рачинський⁶⁷. У Кракові для І. Крип'якевича в 1906 р. працювали Й. Холевський та Ст. Бендер⁶⁸. У Львівському Бернардинському архіві М. Грушевському допомагав місцевий архівіст Н. Михалевич⁶³.

Самі археографи копіювали лише тоді, коли обсяг роботи дозволяв виконати її за відносно короткий термін, а також тоді, коли знайти копіювальника не вдавалося. Через відсутність переписувачів у харківському архіві І. Джиджора більше надій покладав на московську експедиційну службу⁷⁰, де такі переписувачі були.

І. Крип'якевич 1910 року підшукував переписувачів для копіювання козацьких актів у Варшаві серед членів Варшавської української громади. На цю роботу тоді погоджувався й історик за освітою Гінковський.

Праця переписувачів оплачувалася по-різному. І. Крип'якевич у Кракові платив 1,5—1,8 кор. за скопійований аркуш (усього було скопійовано 78 арк.)⁷². Трьома роками раніше, у 1903 р. І. Джиджора за 30 арк. заплатив 80 кор., тобто 2,6 кор. за аркуш⁷³. У Варшаві для В. Герасимчука в бібліотеці Красінських копіювання одного аркуша великого формату коштувало 30 коп. Санкт-Петербурзька археографічна комісія 1909 р. платила 1 руб. за аркуш⁷⁴.

Археографи Грушевського і самі копіювали дуже багато. Ясна річ, продуктивність праці у кожного була різна. Якщо І. Джиджора, як правило, не копіював документи повністю, а лише робив виписки, то, наприклад, М. Кордуба не тільки копіював, а й робив стислий переказ великих текстів, найцікавіших моментів з кількох документів, що вимагало від нього опрацювання великої кількості архівних джерел. Він залучав до роботи фахівців з італійської та інших мов. Багато самостійно копіював і С. Томашівський.

І. Крип'якевич у січні 1906 р. в бібліотеці Ягеллонського університету особисто скопіював 80 рукописних сторінок до історії козаччини часів гетьманування М. Дорошенка⁷⁵. І. Кревецький у Кракові переписав 146 с. in folio (у піваркуша) звіту польських комісарів з переговорів в Андрусові. В. Герасимчук за час роботи над відповідним томом «Жерел...» скопіював понад 20 друкованих аркушів джерел.

Зважаючи на короткочасність архівних відряджень, доводилося застосовувати ще один засіб, який сьогодні абсолютно неможливий*. За тих часів існувала практика відправки документів поштою на адресу іншого архіву або бібліотеки. Зокрема, не було труднощів з пересилкою архівних матеріалів з краківських архівів до Львівського Оссолінеума. Це давало змогу організувати копіювальну роботу силами студентів-істориків Львівського університету, а також самих членів АК, які більш-менш постійно перебували у Львові. Так, В. Герасимчук матеріали Гадацької угоди відправив у Львів і з ними працював потім сам, там їх студіював одночасно М. Грушевський. І. Крип'якевич також прислав з Кракова поштою ті рукописи, які вимагали повного копіювання, а отже, тривалого часу для

опрацювання. Єдиною умовою пересилки документальної збірки у краківських архівах була наявність на ній палітурки. Однак спроба відправити необхідні матеріали з варшавської бібліотеки Красінських не увінчалася успіхом.

М. Грушевський у кожному з архівів, де працювали його археографи, як правило, мав знайомих з-поміж посадових осіб, які допомагали, опікувалися, консультували працівників АК НТШ. Часто це були директори архівів, провідні професори-історики, дослідники даного архіву чи архіваріуси.

У Києві через членів Старої Громади О. Левицького й І. Каманіна М. Грушевський мав доступ до Центрального архіву давніх актів. Маючи приятні стосунки (принаймні, до 1905 р.) з В. Іконниковим, але найбільше після 1906—1907 рр. через О. І. Левицького Михайло Сергійович мав можливість переглянути акти, які готувалися до видання в Київській АК. Через тих самих осіб вдавалося працювати в архіві членам АК І. Джиджорі, В. Липинському та ін.

У Харкові археографам М. Грушевського протегували Д. І. Багалій та Є. М. Іванов. Останній за браком відповідного науково-довідкового апарату (каталог був дуже недосконалий) допомагав І. Джиджорі у виявленні матеріалу про гетьманування Д. Апостола⁷⁶. Івана Миколайовича також консультував відомий дослідник господарства Гетьманщини XVIII ст., знавець документального масиву В. Барвінський. Харківські архівісти домовлялися про помешкання, клопоталися про дозвілля і навіть про літній відпочинок археографів на селі.

У Москві з української громади високі наукові посади обіймали Ф. Корш і А. Кримський. Рекомендаційного листа до Агатангела Юхимовича для здійснення археографічної поїздки 1907 р. просив від М. Грушевського М. Кордуба⁷⁷.

Співробітники Михайла Сергійовича не пропускали найменших можливостей для встановлення перспективних контактів. І. Джиджора в Московському архіві Міністерства юстиції познайомився з його працівником Щербакон, котрий навчався з М. Грушевським у Київському університеті. Іван Миколайович пропонував своєму вчителю використати Щербака в інтересах АК, бо він себе вважає «тоже малоросом», хоче бути членом НТШ і отримувати «ЗапискиTM»⁷⁸.

У Петербурзі М. Грушевський мав розгалужені зв'язки як у наукових, так і в політичних колах. Особливо багато прихильників у нього було серед російських істориків ліберального напрямку, які свою діяльність зосереджували переважно навколо Російської Академії наук. Михайло Сергійович зустрічався й листувався з О. Шахматовим, М. Карєєвим, М. Ковалевським, О. Лаппо-Данилевським та ін. Принагідно зауважимо, що останній обіймав високу посаду наукового секретаря Петербурзької АК. Саме О. Лаппо-Данилевський клопотався перед петербурзькими та московськими архівами й відповідними міністерствами, котрим вони підпорядковувалися, про дозвіл львівським археографам працювати над виявленням і копіюванням необхідних матеріалів. У жовтні — листопаді 1907 р. він добився дозволу працювати в архівах Міністерства юстиції й закордонних справ та київському і харківському архівах давніх актів для І. Джиджорі⁷⁹, а в березні 1910 р. — аналогічного дозволу для чергової групи археографів М. Грушевського.

Один археограф не мав змоги рік у рік працювати з тим самим архівним масивом, і М. Грушевський застосовував своєрідний «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. На зміну одному археографові, який через обставини мусив припинити роботу, їхав інший. Ця практика добре простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працюють спочатку В. Герасимчук, згодом І. Кривецький, пізніше І. Крип'якевич. Кривецький допомагав у копіюванні матеріалу Герасимчукові, який виконував загальнорозвідувальну роботу. Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх товаришів, і своїм першим завданням він вважав зустріч з Герасимчуком та Кривецьким, щоб

скоординувати спільні дії. Згодом через Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник, В. Липинський. Через краківські архіви пройшов і С. Томашівський.

У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба. Не відчувалося якогось амбіційного відчуження, особистої недовіри або жадібності щодо знайденого і переписаного матеріалу, боротьби за пріоритети. Навпаки, роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копіїста. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання комусь іншому⁸⁰.

Отже, М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, не поєднуване — особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому.

На кінець кілька слів варто сказати про реалії роботи тогочасних археографів.

Як і зараз, документом, що давав право на роботу в архіві, був лист-відношення від офіційно зареєстрованої установи. Такою установою було й Наукове товариство ім. Шевченка. Очевидно, для кожної архівної установи мав бути окремий лист, бо І. Крип'якевич писав М. Грушевському, що не зміг запастися кількома листами і, коли для роботи в іншому краківському архіві буде недостатньо листа до архіву Краківської Академії наук, то доведеться пересилати поштою нове відношення від НТШ.

Більшість архівів Австро-Угорщини та й Російської імперії працювали з 10-ї години до 15-ї. Але в деяких сховищах рукописів, зокрема у варшавській бібліотеці Красінських, працювати часто-густо можна було тоді, коли там перебував відомий польський історик Т. Корзон, для якого архів був на той час місцем постійної щоденної роботи і до режиму роботи якого пристосовувалися архівні працівники.

Не всі архіви мали відповідний науково-довідковий апарат. Архіви у Кракові давали клієнтам навіть друковані каталоги, а також робочі архівні описи, що значно полегшувало пошукову працю. Гірше стояла справа в російських архівах, де доводилося покладатися здебільшого на досвід і пам'ять співробітників.

Учні М. Грушевського мали перевагу перед сучасним поколінням археографів: вони добре орієнтувалися в тодішній ще небагатій історіографії й опублікованих джерелах, пройшли добру школу на семінарах свого учителя і були справжніми фахівцями. Тому саме вони розшукали чимало джерел, ще не введених до наукового вжитку. Широта ерудиції, знання мов давали їм змогу визначати вартісність архівного матеріалу з різних періодів української історії. Поєднання кваліфікації історика й археографа в одній особі забезпечувало найкращий результат. Дослідник особисто виявляв, копіював, археографічно опрацьовував текст документа, самостійно його аналізував, синтезував на основі інших документів, з урахуванням останніх досягнень історичної думки. Праці, в яких до опрацьованих джерел додавалася передмова-дослідження, відзначалися стрункістю, внутрішньою довершеністю й логікою. Вони і зараз складають золотий фонд української науки.

¹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 847, арк. 3. Працюючи в московських архівах, М. С. Грушевський уперше зіткнувся з проблемою оплати архівістам за копіювання. Траплялися навіть курйозні ситуації. В серпні 1892 р. він писав до батьків: «Еще просил бы покорно купить мне и прислать запки серебряные туземной работы шт. 2—4; нужно послать что-нибудь чиновнику, переписывающему документи для меня, такая мороча — если б можно было деньгами, а то изобретай!» (ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 15).

² Відомий лист за 1895 р. — Там же, спр. 667.

³ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 331; спр. 873, арк. 175—176, 224—226.

⁴ Справоздане з діяльності відділу і секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 грудня 1894. — Львів, 1895. — С. 12—16.

* З обраних 1900 р. членами Львівської АК лише С. Томашівський фактично працював над збиранням історичних документів, інші члени були обрані до комісії за попередні заслуги і представляли київську археографічну школу (В. Антонович, Д. Багалій, І. Камаїні), або були передусім філологами, літературознавцями та правниками і займалися киданням літературних і юридичних пам'яток (В. Пачовський, О. Колеса, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, І. Франко, О. Левицький).

⁵ Хроніка НТШ. — Львів, 1905. — Ч. 25. — С. 19—21.

⁶ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 37—38, 59—60. Їх робилося до п'яти друкованих аркушів, тобто до 310 зл. треба додати ще близько 100 зл. Досить велика на той час сума.

⁷ Т а м же, спр. 573, арк. 433.

⁸ Т а м же, спр. 411, арк. 27.

⁹ Т а м же, арк. 19.

¹⁰ Т а м же, спр. 764, арк. 1.

¹¹ Т а м же, арк. 4—5.

¹² Т а м же, арк. 6—8. М. Стадник копіював для В. Герасимчука ще в лютому 1906 р. і одержував за це від нього невеликі гроші (Т а м же, спр. 411, арк. 16).

¹³ Т а м же, арк. 17—19.

¹⁴ Т а м же, арк. 25 (лист від 9 березня 1911 р.).

¹⁵ Т а м же, арк. 17—19.

¹⁶ Т а м же, спр. 551, арк. 114.

¹⁷ Т а м же, арк. 191.

¹⁸ Т а м же, арк. 125—126.

¹⁹ Т а м же, арк. 127.

²⁰ О г л о б л и н О. М. Василенко й В. Модзалевський // Український історик. — 1966. — Ч. 3/4 (11/12). — С. 17.

²¹ М. Кордуба про це пише так: «Багато виплачено власних грошей, бо державна стипендія була мала».

²² Б о р т н я к Н. Степан Томашівський: Початки наукової та громадської праці до 1911 року // Україна в минулому. — К, Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 112, 114.

²³ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 573, арк. 426—430.

²⁴ Див.: Б о р т н я к Н. Назв, праця. — С. 93—115.

²⁵ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 792, арк. 238.

²⁶ Т а м же, арк. 24.

²⁷ Едиційна археографія в Україні у ХІХ—ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. Інститут української археографії. — К., 1993. — С. 64.

²⁸ Т а м же, с. 66.

²⁹ Б о р т н я к Н. Назв, праця. — С. 114.

³⁰ Едиційна археографія... — С. 59, 65.

³¹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 11—13 зв.

³² Т а м же, спр. 411, арк. 3—4.

³³ Т а м же, спр. 485, арк. 10.

³⁴ Див.: О г л о б л и н О. Назв, праця. — С. 16—17.

³⁵ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 648.

³⁶ Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 23—27.

* О. С. Грушевський протягом 20 років життя писав велику працю з історії народного господарства козацької України. В ній порушувалися питання старшинного землеволодіння середини ХVІІ — початку ХVІІІ ст., фінансово-маєткові відносини між різними прошарками українського суспільства Гетьманщини тощо. В архіві (ЦДІА, ф. 1235) збереглися підготовчі матеріали й окремі начерки деяких глав. Цю працю він продовжував писати протягом 30-х років. Очевидно, вона так і не була закінчена.

³⁷ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 253.

³⁸ Т а м же, спр. 573, арк. 426—427 (нумерація в справі починається з арк. 425).

* Кілька останніх років деякі сучасні українські історики, в першу чергу з Дніпропетровського університету, публікують списки виявлених документів з історії середньовічної України, наголошуючи на їх запровадженні до наукового вжитку вперше. Вивчаючи діяльність Львівської АК, можна стверджувати, що такі «новознайдені» архівні матеріали були відомі М. Грушевському та його учням. На жаль, більшість із скопійованого і знайденого (списки, виписки тощо) загинула в огні двох воєн або була загублена серед великої збірки фонду НТШ в ЦДІА України у Львові.

³⁹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 573, арк. 437—438.

⁴⁰ Т а м же, арк. 426—427.

⁴¹ Т а м же, арк. 429—430. Можливо, ці списки є в архіві І. Крип'якевича, що зберігається у його сина Романа Крип'якевича.

⁴² Т а м же, спр. 411, арк. 11 і зв.

⁴³ Т а м же, арк. 20.

⁴⁴ Т а м же, арк. 22.

⁴⁵ Т а м же, арк. 35.

⁴⁶ В листопаді 1906 р. І. Кривецький скопіював 146 сторінок іп Гоїю справоздання польських комісарів з переговорів в Андрусові (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 567, 3). Отже, якщо і не ним самим, то з допомогою копіїстів ці матеріали було переписано.

⁴⁷ Наскільки можна судити, І. Кривецьким було надруковано лише одну публікацію з доби гетьманату Дорошенка (Під протекцією курфюрста: до історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Т. 117—118. — 1911. — С. 127—136).

⁴⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 567, арк. 8.

⁴⁹ Там же, арк. 10—12.

⁵⁰ Див: Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ... — С. 409.

⁵¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 98.

⁵² Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польшею // ЗНТШ. — Т. 84. — 1908. — С. 5-32.

⁵³ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 100, 125 зв.

⁵⁴ Там же, арк. 106.

⁵⁵ Там же, арк. 108, 112, 114, 115, 125—126. На 9 вересня 1910 р. було складено 128 с. документів разом зі вступною статтею; на 20 грудня 1910 р. надруковано 13 др. арк. (4 статті і 9 актів); на 7 червня 1911 р. — всі документи; на 28 вересня 1911 р. складено том разом з покажчиком за виключенням вступного слова і останнього аркуша (покажчика)

⁵⁶ Там же, спр. 447, арк. 193—194, 197.

⁵⁷ Там же, арк. 167—168, 176, 197.

⁵⁸ Там же, арк. 236—239, 247.

⁵⁹ Там же, арк. 253.

⁶⁰ Там же, арк. 254.

⁶¹ ЗНТШ. — 1910. — Т. 98. — С. 55—74; 1911. — Т. 101. — С. 63—100; Т. 103. — С.

54—

97; Т. 105. — С. 51—91.

⁶² Відомі 21 лист М. Грушевського (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 2272 (1894—1908 рр.); спр. 96, арк. 784) та 92 листи М. М. Шуйської до Михайла Сергійовича (Там же, спр. 272 та 847, арк. 1—2, 4—14, 16—118 за 1894—1913 рр.).

⁶³ Там же, спр. 447, арк. 167—168, 197.

⁶⁴ Там же, спр. 333, 448 (арк. 1—19), 644.

⁶⁵ Там же, спр. 783, арк. 1—5 (1912—1913 рр.).

⁶⁶ Там же, спр. 329, арк. 1—8; спр. 873, арк. 286—287.

⁶⁷ Там же, спр. 388, арк. 1—8; спр. 303, арк. 274—275; спр. 711, арк. 1—126 (1891—1897 рр.).

⁶⁸ Там же, спр. 573, арк. 433.

⁶⁹ Там же, спр. 641, арк. 1—3.

⁷⁰ І. Джиджора відзначив такі вади Харківського архіву, як критичний фізичний стан документів, погані описи, відсутність переписувачів (Там же, спр. 447, арк. 1).

⁷¹ Там же, спр. 573, арк. 430.

⁷² Там же, арк. 433.

⁷³ Там же, спр. 447, арк. 4.

⁷⁴ Там же, спр. 585, арк. 34.

⁷⁵ Там же, спр. 573, арк. 438.

* Зараз ми практикуємо копіювання з ксерокопій або з мікрофільмів.

⁷⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 11.

⁷⁷ Там же, спр. 551, арк. 100.

⁷⁸ Там же, спр. 447, арк. 179.